

TÉNYKÉP / REPORT

A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011

Transformation of regional development disparities in Hungary, 1910–2011

GYŐRI RÓBERT, MIKLE GYÖRGY

GYŐRI Róbert: tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; gyorirobert@caesar.elte.hu

MIKLE György: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; miklegyo@gmail.com

KULCSSZAVAK: Magyarország; területi fejlettségi különbségek; történeti földrajz

ABSZTRAKT: A kvantitatív módszerekre épülő kutatásunkban arra tettünk kísérletet, hogy Magyarország fejlettségi térszerkezetének 1910 és 2011 közötti átalakulását feltárjuk. Annak érdekében, hogy a hosszú és középtávú változások egyaránt mérhető legyenek, négy időkeresztmetszetet választottunk ki (1910, 1970, 2001, 2011). Az összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy a települési szinten gyűjtött mutatókat mind a négy időpontra a mai járáshatárok között aggregáltuk. A vizsgálat a fejlettségi különbségek stabilitására mutatott rá: az Osztrák–Magyar Monarchia korának, a szocializmus időszakának és a rendszerváltás utáni évtizedeknek a fejlettségi térképei nagyban hasonlítanak egymásra. Az ország nyugat–kelet tagozódása, a centrum-periféria jellegzetességek, a fejlett és fejletlen térségek markáns elkülönülése tartós jegyei a magyar fejlettségi términtázatnak. A fejlettségi térszerkezetre alapvetően jellemző stabilitást a felfelé és lefelé mozgó járások szűkebb csoportja töri csak meg. Száz év alatt jelentősen javították helyzetüket az idegenforgalomba, a fürdőturizmusba bekapcsolódó térségek, a fővárosi agglomeráció külső övezetében elhelyezkedő járások, a Délnyugat-Dunántúl járásai és egy-két ma is sikeres szocialista iparváros járása. Ugyanakkor a Tiszántúl közepe és Észak-Magyarország sok járása a múlt századelőhöz képest a hanyatlás jegeit mutatja.

Róbert GYŐRI: associate professor, head of department, Department of Social and Economic Geography, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; gyorirobert@caesar.elte.hu

György MIKLE: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Institute of

Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; miklegyo@gmail.com

KEYWORDS: Hungary; regional development disparities; historical geography

ABSTRACT: Based on quantitative methods, our research aims to shed new light on the transformation of regional development disparities in Hungary between 1910 and 2011. In order to measure the long- and mid-term changes, we chose a cross-sectional approach and collected data for the years 1910, 1970, 2001, 2011. We gathered the statistical data of villages, towns and cities from censuses, and aggregated the data within the boundaries of today's local administrative units (174 Hungarian LAU1 districts) to facilitate the temporal comparison. By mapping regional differences in the age of the Austro-Hungarian Empire, in the era of Hungarian communism, and in the decades after 1990, our study revealed the stability of Hungarian regional development disparities over time, with each of the eras resembling each other very closely. The East-West divide, the centre-periphery differences, and the stark regional divisions have always been present in Hungary in the last century.

Only minor changes can be detected in the ranks of the well-off regions: the districts surrounding Budapest, the regional centres and their hinterland, and some Transdanubian districts have been continuously the most prosperous territories in Hungary. The continuity is also conspicuous on the other side of the regional development divide, with the North-East zone of Hungary remaining the less fortunate part of country. The districts of Szabolcs-Szatmár-Bereg county (save for Nyíregyháza), the middle part of the Tisza region and the Cserehát have not been able to improve their position.

This stability has been broken only by small groups of emerging and decreasing districts. Those districts that became tourism destinations (e.g. the districts around Lake Balaton or the districts with thermal spas) proved to be successful, together with the emerging peripheral zones of the Budapest metropolitan agglomeration. The position of South-West-Transdanubia and some planned industrial towns (e.g. the districts of Dunaújváros and Tiszaújváros) have also become better over the course of the last one hundred years. Most of the Northern Hungarian industrial towns, however, have never recovered from the shock of the economic restructuring of the late 1980s. Having been favoured under communism, they emerged rapidly in the 1950s, 1960s, and 1970s, and have been declining demographically and economically since 1990. The middle part of the Great Hungarian Plain has lost its former position for different reasons. This territory flourished until the early 20th century supplying the markets of the Austro-Hungarian Empire with agricultural products. Its decline started with the dissolution of the Empire, and continued in the 1950s and 1960s due to the harsh rural policy of the communist regime.

Bevezetés

A geográfiában a területi különbségek vizsgálata, modellezése mintegy hat-hét évtizedes múltra tekint vissza. A 20. század első felében az európai és a magyar földrajz érdeklődésének homlokterében a természeti és társadalmi alkotóelemek sajátos (helyről helyre változó) kapcsolatrendszerére épülő tájak (régiók) álltak. Az egyedi, megismételhetetlen tájak, általában az egyediség középpontba emelése a földrajzot idiografikus tudománnyá tette, az általános törvényszerűségek megfogalmazása, a modellalkotás másodlagos feladat maradt. A második világháború és a hidegháború évtizedei gyökeresen formálták át a természettudományok, majd a társadalomtudományok működési kereteit, és az amerikai

társadalomföldrajzban gyorsan nyertek teret a „tudományos” módszerek (Barnes 2004; Barnes, Farish 2006). A két világháború közti előzményre építkező kvantitatív forradalom azonban nemcsak új eszközöket adott a földrajzosok kezébe, hanem a tér újfajta szemléletét is magával hozta. A társadalomföldrajzban az egyedi tájak kialakulásának és életének feltárása helyett a társadalmi jelenségek térbeli konfigurációjának kutatása, modellezése került előtérbe (az új megközelítés alapfogalmai, az egyenlőtlenség és rendezettség mentén). Ettől az időszaktól datálhatjuk a területi különbségek vizsgálatának kezdetét.

Korán megjelent annak az igénye is, hogy a geográfia az egyedi jelenségek térbeli elrendeződésének kutatása mellett (vagy helyett) összetett, szintetizáló fogalmakat használjon, egyetlen komplex mutatóba sűrítse a területi különbségek minél szélesebb tartalmát. (A komplex mutató kialakítására – az eltérő dimenzióban mért adatok összevonására – a kvantitatív eszköztár az egyszerű pontmódszerektől a faktoranalízisig sokféle megoldási lehetőséget kínált.) A társadalomföldrajzi gyakorlatban számos ilyen komplex mutató terjedt el, ezek közül a legnagyobb karriert a vizsgálatonként, szerzőnként változó tartalmú és változatos mutatókészletből előállított *fejlettség*, *gazdasági fejlettség* futotta be. A fejlettségi vizsgálatok legfontosabb változói minden esetben a jövedelem-, illetve a GDP-adatok, ezt egészítik ki az életszínvonal különböző jelzőszámai (személygépkocsi-ellátottság stb.), az infrastruktúra, a képzettség, a lakosság egészségügyi helyzetének változói. Példának okáért a nemzetközi összehasonlító vizsgálatoknál széles körben használt – az ENSZ által kidolgozott – Human Development Index négy mutató (a születéskor várható élettartam, az írni-olvasni tudás, az iskolázottsági arány, a vásárlóerő-paritáson mért GDP) összevonására épül (Nemes Nagy 2005). A fejlettség fogalmának használata önmagában is számos kérdést vet fel, és a fejlődéstudományok kritikai irodalma is tetemesre duzzadt az elmúlt évtizedekben (Farkas 2015). (A fogalom mai használóinak problémát jelent, hogy a fejlettség fogalma nem értékmentes, nem tagadhatja le evolucionista gyökereit, nemzetközi kontextusban pedig a „Nyugat” magasabbrendűségének gondolata is meghúzódik a „fejlett” és a „fejlődő” világ szembeállításán.) A magunk részéről a fogalomhasználatnál az értékmentesebb gazdasági színvonalkülönbség, életminőség, életszínvonal kifejezéseket részesítenénk előnyben, azonban a fogalom széles körű elterjedtsége és közérthetősége miatt megkerülhetetlen, így dolgozatunkban a területi fejlettség fogalmát is használjuk a színvonalkülönbség szinonimájaként.

Az elemzésünk során megfogalmazott alapkérdések több-kevesebb megszorítással a történeti földrajz tárgykörébe sorolhatók. Minden bizonnyal kevés magyarázatra szorul az, hogy egy évszázados léptékű kutatás – amelynek fókuszában a 20. század eleji fejlettségi térszerkezetnek máig nyomozható stabilitása áll – miért nyerhet besorolást a történeti földrajz kategóriájába. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni azt is, hogy a kurrens angolszász (és ezzel együtt a nemzetközi) történeti földrajz évtizedek óta folyamatosan távolodik a kvantitatív forradalom elméleti és módszertani bázisától. A *Journal of Historical Geography*

tanulmányai között kevés olyan munkát találunk, amely alapkérdését a pozitívista földrajz szemléletében fogalmazza meg, és a történeti földrajz számos kutatási iránya közül ma elsősorban a történeti GIS-rendszerekre épülő vizsgálatokban él tovább a kvantitatív hagyomány (Driver 2013; Offen 2013). A kvantitatív forradalom „hőskorában,” az 1950-es, 1960-as években, a múlt tájállapotainak rekonstrukcióját megcélzó történeti földrajz részben a társadalomföldrajz perifériájára szorult, részben pedig felvértezte magát a modern idők eszköztárával. Az 1970-es években megjelenő, magát kifejezetten antipozitivistának valló „humanisztikus fordulat” új perspektívákat nyitott a történeti földrajz számára, amely az 1980-as évek végétől már egyre inkább a posztmodern és a posztstrukturalizmus elemzési szempontjai mentén határozza meg magát (Heffernan 2009; Johnston, Sidaway 2004; Livingstone 1992).

A hazai területi különbségek ilyenfajta vizsgálatát ugyanakkor a vidékföldrajzhoz, annak pozitívista irányzatához is sorolhatjuk, hiszen az elemzésben szereplő területek többsége – különösen a 20. század eleji állapotuk alapján – nem urbánus, sokkal inkább rurális vonásokkal jellemezhető. Az angolszász társadalomföldrajzban a vidéki térségek kutatásának szemléletmódja a nyugati társadalomtudományokban megfigyelhető tendenciákat követte. Ennek megfelelően a hidegháborús időszakban uralkodóvá vált pozitívista szemlélet és vele együtt elsősorban kvantitatív módszertan terjedt el a vidék földrajzi jellemzőinek vizsgálatában is. A pozitívista paradigma időszakában az így kialakult tudományos tevékenység termékét semleges, értékektől mentes tudásként, a kutatókat pedig ennek a tudásnak a közvetítőiként értelmezték. A vidéki témájú tanulmányok ebben a szemléletmódban olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a mezőgazdasági termelés alakulása és annak fontosabb tényezői, a fejlesztéspolitika és a támogatási rendszer hatásainak vizsgálata vagy a vidéki tér kvantitatív jellemzése (földhasználat, birtokviszonyok, népsűrűség) (Woods 2005). Dolgozatunk ebbe a sémába jól illeszkedik, ugyanakkor a jelenlegi angolszász vidékföldrajzra jellemző és az ott mérvadó tudományos tevékenységtől távol áll. A társadalomföldrajz más területeihez képest majdnem egy évtizedes késéssel, de a vidékföldrajzban is jelentkezett a pozitívista tudományfelfogás kritikája, amellyel együtt elsősorban a politikai gazdaságtani elemzések terjedtek el. A társadalmi berendezkedés és a gazdasági jelenségek közötti összefüggésekre koncentrálnak szemléletmód a '90-es években kezdett háttérbe szorulni, az úgynevezett kulturális fordulat során, amely főként a brit földrajztudományban volt erőteljes és meghatározó. A vidékföldrajz a fordulat hatására egyrészt más tudományterületek felé nyitott, valamint a kvantitatív eszköztártól is eltávolodott, ugyanakkor a kutatók újfajta kérdésekre helyezték a hangsúlyt: többek között a vidék reprezentációja, a vidékiség narratívái és ehhez kötődően bizonyos társadalmi csoportok háttérbe szorításának vizsgálata került előtérbe (Cloke 1997; Kovách 2012; Woods 2009). Így tanulmányunk a történeti földrajzi, valamint a vidékföldrajzi kutatásoknak is inkább a régebbi gondolatvilágához kapcsolódik, hiszen felvetett kérdéseinek középpontjában a területiség áll,

kulcsfogalmi pedig (egyenlőtlenség, rendezettség, szomszédság, irány) a leg-alapvetőbb területi elemzési fogalmak.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy Magyarország területi fejlettségi különbségeit négy időpontban feltérképezzük, feltárjuk a jellegzetes elmozdulásokat és összegyűjtjük a meglehetősen erős térszerkezeti stabilitás lehetséges magyarázatait. Dolgozatunk alap gondolata röviden összefoglalva: Magyarországon az életszínvonal, a gazdasági teljesítőképesség stb. mai területi különbségeinek megértéséhez mindenképpen számolni kell a múltban gyökerező tényezők máig tartó hatásával, a „bejárt út tehetetlenségével”. Ennek a gondolatnak a megfogalmazását több írás is inspirálta (pl. Acemoglu, Johnson, Robinson 2001; Le Bras 2002), de mindenekelőtt Beluszky Pálnak a bő másfél évtizede megjelent tanulmánya, amelyben a Kárpát-medence 20. század eleji modernizációjának területi különbségeit vizsgálta (Beluszky 2000). Elemzése két tanulsággal is szolgált: egyrészt érzékeltette Magyarország fejlettségi különbségeinek történeti perspektíváit, másrészt pedig arra ösztönözte a geográfusokat, hogy az Alföld „elmaradottságának” okait átgondolják.

A vizsgálat időkerete és a területi fejlettség mérőszámai

A 20. századi változásokra koncentrálnó vizsgálatot négy időkeresztmetszetben végeztük el. A kiinduló időpont megválasztásánál célszerűnek tűnt az 1910-es népszámlálásra támaszkodni, egyrészt a forrás adatgazdagsága miatt, másrészt pedig azért, mert így a „boldog békeidők” jobbára zavartalan gyarodásának területi mérlegét lehetett megvonni. A második időkeresztmetszetet a szocialista időszak közepére szerettük volna rögzíteni, így választottuk ki az 1970-es népszámlálás időpontját. A harmadik időpont az ezredfordulón tapasztalható állapotokra világít rá a 2001-es népszámlálás, illetve néhány mutató esetében a T-STAR adatbázis adatainak felhasználásával. A negyedik időkeresztmetszettel a legutóbbi, 2011-es népszámlálás idején mutatkozó képet rajzoltuk meg, amely során a népszámlálás mellett a T-STAR adatbázisra támaszkodtunk.

Az adatbázis összeállításakor számos nehézséget kellett leküzdeni. A területi fejlettségi különbségek történeti dimenziójának kutatója ugyanis nincsen olyan kedvező helyzetben, mint a jelenlegi állapotot vizsgáló geográfus. Ma, amikor a területi statisztikai adatbázisok, a népszámlálás települési szintű adatai digitális formában, az interneten is megjelennek, az elemző tetszőlegesen válogathat ezek közül, szinte már a „bőség zavarával” küzdve. A 20. század elején például – bármilyen kiváló is volt a magyar statisztikai adatszolgáltatás ebben az időszakban – sokkal kevesebb olyan adatot gyűjtöttek, amely az életszínvonalat, a gazdasági teljesítőképességet tükrözte, s ezek közül sem mindegyiket közölték települési szinten. (Pl. a mai vizsgálatoknál nélkülözhetlen jövedelmi adatokhoz hasonlókat bajosan találunk.) Ezért kénytelenek vol-

tunk korlátozott számú változóval dolgozni, és olyan mutatókat is használni, amelyek csak „közvetve” jelzik a fejlettséget.

Az egyik legfontosabb törekvésünk az volt, hogy összehasonlítható eredményeket kapjunk, ezért az elemzés területi egységeit a ma érvényben lévő járási beosztás határaihoz igazítottuk, és a változókat járási szinten vontuk össze. A számtalan közigazgatási változás, a települések összevonása és szétválása ugyanis lehetlenné teszi, hogy az 1910-es, 1970-es (vár)megyei, járási adatokat a mai megyei, járási adatokkal összevegyjük: ez viszont azt is jelentette, hogy mind a négy időpontban kizárólag települési adatokkal tudtunk dolgozni, és ezeket aggregáltuk járási szintre. Ez néha speciális problémákhoz is vezetett: pl. a mórhalmai járás esetében nem tudtunk 1910-es adatot előállítani, hiszen a járás mai települései ekkor közigazgatási önállósággal még nem rendelkeztek, területük a közeli városok határához tartozott.

A hosszú időtávú elemzés elkészítésekor természetesen nem törekedhetünk arra, hogy minden időkeresztmetszetenél ugyanazokat a változókat használjuk fel. (Erre eleve nem adott módot az, hogy a KSH által gyűjtött adatok köre egy évszázad alatt jelentősen változott.) Ha bizonyos adatok még máig „tovább is élnek”, jelentőségük, a vizsgálatban való felhasználhatóságuk mindenképpen megváltozott. A múlt századelőn pl. a műveltség mérésére alkalmas írni-olvasni tudás tartalmát ma sokkal inkább a középiskolai végzettség fedi le, hiszen időközben az írás- és olvasástudás Magyarországon általánossá vált. Így inkább azt tartottuk szem előtt, hogy mind a négy időpontra hasonló tartalmú mutatókat gyűjtsünk össze: a keresztmetszeti vizsgálatokban egyaránt szerepeljenek az életszínvonal, a műveltség és a lakossági infrastrukturális ellátottság adatai. Mindezeket (és az idézett irodalmakban meglévő hasonló jellegű kísérletek tapasztalatait, tanulságait) figyelembe véve a kutatásnál az alábbi indikátorokat használtuk fel:

1910:

- az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből (1910),
- az elhunytak közül a haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya (1901–1910),
- a kő- vagy téglalapozású, illetve kő- vagy téglalapozású lakóházak aránya (1910),
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1910).¹

1970:

- a 7 éves és idősebb népesség által elvégzett átlagos osztályszám (1970),
- a vándorlási egyenleg rátája (1960–1970),
- az aktív keresők aránya a teljes népességből (1970),
- az 1945 után épült lakások aránya teljes lakásállományból (1970),
- a televízió-előfizetők száma 1000 főre vetítve (1970),
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1970).²

2001:

- a foglalkoztatottak aránya (2001),

- a vándorlási egyenleg rátája (2001),
- az 1000 főre jutó jogi személyiségű vállalkozások száma (2001),
- az egy főre jutó adóköteles jövedelem (2001),
- a 100 főre jutó személygépkocsik száma (2001),
- a 18 év fölötti népességből legalább érettségivel rendelkezők aránya (2001),
- a 100 lakásra eső fürdőszobák száma (2001).³

2011:

- a munkanélküliségi ráta (2011),
- a vándorlási egyenleg rátája (2001–2011),
- az 1000 főre jutó jogi személyiségű vállalkozások száma (2011),
- az egy főre jutó adóköteles jövedelem (2011),
- a 100 főre jutó személygépkocsik száma (2011),
- a 18 év fölötti népességből legalább érettségivel rendelkezők aránya (2011),
- a 100 lakásra eső fürdőszobás lakások száma (2011).⁴

Az adatok feldolgozásánál egyszerűbb statisztikai módszereket vetettünk be. Először a települési adatokat járási szintre aggregáltuk, majd az egyes változókat egyszerű standardizálás⁵ után súlyozatlanul vontuk össze fejlettségi mutatóvá. Ezt követően térképre vittük az eredményeket, és a járások rangsorában bekövetkezett változásokat Spearman-féle rangkorrelációval vizsgáltuk. Végül a térbeli mintázatok szabályszerűségeinek kimutatására területi autokorrelációs számításokat végeztünk, a fejlettségi kép és a kitüntetett térbeli paraméterek (kelet-nyugat, észak-dél, centrum-periféria) közti összefüggéseket pedig Pearson-féle korrelációval vizsgáltuk.

Magyarország helyzete Európában a 20. század elején és Magyarország belső tagozódása

A mai európai fejlettségi térszerkezetben a gazdaság teljesítőképessége, a lakosság jövedelme és az életminőség az európai magterülettől távolodva fokozatosan romlik. Ez a jelenség nem magyarázható csupán azzal, hogy Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa országai évtizedeken át a szocialista modellt követték (és a '90-es évek elejéig folyamatosan halmozódó hátrányba kerültek); sokkal inkább az európai térszerkezet – elsősorban a centrum-periféria modell segítségével leírható – évszázados, stabil jellegzetessége. Néhány gazdaságtörténész több időpontra becsléseket is készített az európai országok, illetve egyes régiók GDP-jének meghatározására, a 19. század második felében lezajlott elmozdulásokat is vizsgálva.⁶ A becslési módszertanban mutatkozó különbségek ellenére a számítások eredményei nagyjából hasonló képet rajzolnak elénk: Nagy-Britanniától kelet és dél felé távolodva fokozatosan csökkent az egy főre

vetített GDP értéke, a nyugat-kelet kettősséget egy határozott egy észak-dél dualitás egészítette ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne Magyarország jól illeszkedett ebbe a sémába. A kiegyezés táján a Monarchia „nyugati felében”⁷⁷ az egy főre jutó GDP a nagy-britanniai érték 38%-ára rúgott (ezen belül az Ausztria mai területére számított érték: 52,4%), míg Magyarországon az egy főre jutó GDP nem érte el a brit teljesítmény negyedét sem (22,6%) (a mai országterületre vetítve: 26,7%). Az európai rangsorban az Osztrák–Magyar Monarchiát maga mögé szorította pl. Norvégia, Olaszország és Spanyolország, de jobbnak bizonyult pl. Finnországnál, Portugáliánál, és messze megelőzte Görögországot, Szerbiát, Romániát (Good 1993; Katus 1979).

Az 1870-es évek és az első világháború kitörése közötti időszak Magyarország számára felzárkózási periódus volt: a gazdasági növekedés üteme meghaladta a nyugat-európai államokét, de a Monarchia nyugati felét is. Magyarországon az egy keresőre jutó termelési érték a mezőgazdaságban átlagosan évente 1,7%-kal, az iparban 2,5%-kal növekedett, míg a GDP/fő növekedési ütemét Katus László 1,7%-ra, David F. Good pedig 2%-ra teszi (a mai országterületen 2,5%-ra). Az Osztrák–Magyar Monarchián belül a területi különbségek mérséklődtek: Magyarország egy főre jutó GDP-je elérte a birodalom nyugati felének 84-79%-át, a mai államhatárok közti területre átszámítva pedig az ausztriai érték 65-69%-át (Katus, illetve Good számításai szerint). Bár az európai rangsorban jelentős előrelépésről nem beszélhetünk, de Magyarország javította pozícióit, felzárkózott az európai középmezőnyhöz (Good 1993; Katus 1988).

Igaz ugyan, hogy Magyarországon belül a regionális szinten mért területi egyenlőtlenségek korántsem voltak annyira markánsak, mint a Monarchia másik felében (Galícia vs. Alsó-Ausztria), de az egyes tájak, régiók között a gazdaság szerkezetében, termelékenységében számottevő különbségek mutatkoztak. A mezőgazdaság terén a természeti adottságok, a piacra jutási feltételek (a feldolgozóiparok közelsége, közlekedési feltételek stb.) és a birtokviszonyok mellett a gazdálkodás eltérő színvonala jelentette a legfontosabb területi differenciáló tényezőt. A mezőgazdaság szerepe a területi különbségek alakításában az ország túlnyomó részén meghatározó volt: ez az ágazat 1910-ben a keresők 60%-át foglalkoztatta, és a nemzeti jövedelemből 44%-kal részesedett (Katus 1988). A mezőgazdasági termelés számára a legkedvezőbb természeti adottságokat az alföldi tájaink nyújtották. A mezőgazdaság fejlettségében a Nyugat-Dunántúl – a Kisalföld északi részével együtt – az ország élvonalában állt. A Kisalföldön már a 19. század végén eltűnt az ugar, általánossá lett a vetésforgós művelési forma: az intenzív, istállózó állattenyésztés igényeit kiszolgáló takarmánynövény-termesztéssel. Nagy területeket foglaltak el a munkaigényes iparinövény-kultúrák – elsősorban a cukorrépa –; itt volt az országban a legmagasabb arányú a műtrágyahasználat, a gépesítettség. A termelési technika magas színvonala a nagy- és kisbirtok üzemeiről egyaránt elmondható. Az Alföld tájait ezzel szemben kevésbé differenciált termelési szerkezet jellemezte: a vetésforgó alkalmazása egyoldalú volt, az Alföld nagy része a szemtermelésre rendelkezett be

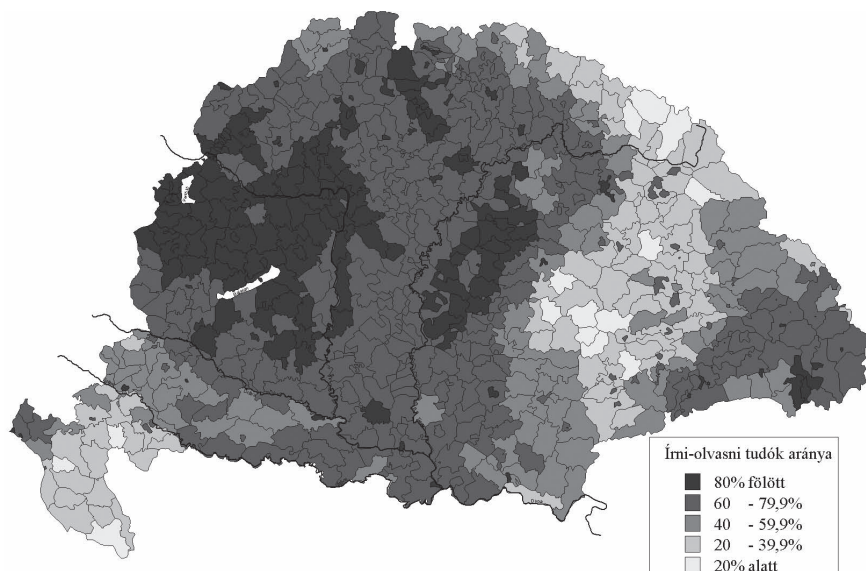
(általában búza-kukorica rendszerben). Az egyveretűséget csak helyenként szakították meg – a folyamatosan terjeszkedő – intenzív szőlő-, gyümölcs- és kertkultúrák (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Makó stb.). Az egyoldalúság egyben a változó piaci viszonyoknak való kiszolgáltatottságot is jelentett. A talajművelés minősége, a gépesítettség, a műtrágyahasználat, az állattenyésztés színvonala elmaradt a kisalföldi szinttől. Az ország hegyvidéki területein a mezőgazdasági művelés feltételei mostohábbak voltak, mint az alföldi tájakon, és az agrártechnika is jelentős lemaradással küzdött. A Felvidék keleti részén a gyengébb termőképességű szántókon továbbra is a háromnyomásos rendszer dívott, Erdélyben pedig nagy területeken fennmaradt a kétnyomásos gazdálkodás. A 20. század elején Erdélyben a szántók több mint ötöde maradt ugaron (Nagy 2003; Vörös 1988). Ezek után nem meglepő, hogy az egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó termelési érték országos rangsorát Moson megye vezette; Győr vármegye az 5., Sopron vármegye a 7. helyet érte el.

A 20. század elején a magyar gyáripar nagyfokú területi koncentráltóság jellemezte. Elsősorban azért, mert Budapest ekkor vitathatatlanul az ország legnagyobb gyáripari központja volt: Nagy-Budapest üzemeiben dolgozott a gyáripari munkások 28%-a (miközben a főváros és környéke az ország népességéből csak 5,1%-kal részesült). Másodsorban pedig azért, mert a nehézipar nagyméretű üzemei igyekeztek a nyersanyaglelőhelyek közelébe települni. A főváros után a legjelentősebb ipari tömörülés a Felvidék középső részén alakult ki: egyrészt a Hernád, a Garam, a Sajó és az Ipoly völgyében (az ércbányászat és a vasolvasztás telephelyein), másrészt pedig a délebbre fekvő szénmedencékben (Ózd, Salgótarján, Diósgyőr). Jellegében ehhez hasonló iparvidék formálódott ki Hunyad vármegye déli részén (Zsil-völgy), illetve Krassó-Szörény vármegyében (Resicábánya, Anina). Az iparosodottabb térségek közé tartozott a Nyugat-Dunántúl is: az ipari keresők aránya a régióban meghaladta a 20%-ot – Győr, illetve Sopron vármegyében (a városokkal együtt) a 23%-ot – szemben a vidéki 16,5%-os átlaggal. Néhány iparágban a Nyugat-Dunántúl országos jelentőségre tett szert. Ilyen iparág volt az élelmiszeripar, illetve azon belül elsősorban a cukorgyártás (Sopron vármegyében 5 cukorgyár üzemelt a századelőn). Ugyanez volt elmondható a gyors ütemben fejlődő textiliparról (Sárvár, Pápa, Győr, Szentgotthárd), amelynek üzemei a századforduló körül jöttek létre. Néhány városban pedig a nehézipar, a gépgyártás és a vegyipar gyárai szélesítettek az ipari palettát (Győr, Sopron, Moson-Magyaróvár, Szentgotthárd). Az ország többi nagytája iparosodásában messze elmaradt ezektől a régióktól. Az Alföldön a gyáripar szinte csak a legnagyobb városokban volt jelen (Szeged, Debrecen, Arad, Temesvár, Nagyvárad), bár ezek üzemeiben több ezer ipari kereső dolgozott. A századfordulón viszont egész Szabolcs vármegyében mindössze két olyan üzem volt, amelyben az alkalmazottak létszáma elérte a 20 főt, és a megyeszékhelyen, Nyíregyházán még 1910-ben sem volt 100 főnél többet foglalkoztató gyár. A Dél-Dunántúlon egyedül Pécs környékén alakult ki számottevő iparvidék, Erdélyben pedig csupán Brassó, Kolozsvár és Nagyszében emelkedett

ki (Beluszky 2005; Katus 1988). Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság fejlettségének területi sémája nagy vonalakban megismételte az általános európai mintát: a gazdaság teljesítőképességében kimutatható a nyugat-kelet lejtő és egy enyhébb észak-dél kettősség. Mind a mezőgazdaság, mind pedig a gyáripár tekintetében kiemelkednek – a főváros és környéke mellett – az ország nyugati területei.

Ezt a meglátást alátámasztják David F. Good területi GDP-becslései is. Az amerikai történész vizsgálatait nemcsak országos szinten végezte el, hanem számításait kiterjesztette regionális szintre is. Magyarország esetében területi felosztásának alapját a KSH által az 1880-as években kialakított statisztikai régiók rendszere képezte. Ezek az – elsősorban a statisztikai adatközlés keretét szolgáló – egységek viszont nem illeszkedtek sem a természetföldrajzi határokhoz, sem pedig társadalomföldrajzi választóvonalakhoz (pl. a Tisza bal partja nevű országrész a Tiszántúl északi része mellett a Partium északi és Felvidék keleti megyéit is magában foglalta: Békés megyétől Máramaros megyéig terjed); így Good becsült GDP-értékeinek használhatósága korlátozott. Mindenesetre az egy főre eső GDP-adatok is markáns nyugat-kelet tagoltságot valószínűsítenek. A Budapestet is magában foglaló Duna-Tisza köze kiugró értékeit a három nyugati országrész az országos átlaghoz közeli értékei követték (a Dunántúl, a Nyugat-Felvidék és a Középső-Felvidék – Tisza jobb part). A keleti országrészek ettől a csoporttól messze leszakadtak: a gazdasági teljesítőképesség rangsorát Erdély – illetve a nagyobb államterületen Horvátország – zárta. (Good 1993) A te-

1. ábra: Az írni-olvasni tudók aránya (1910)
Literacy rate (1910)

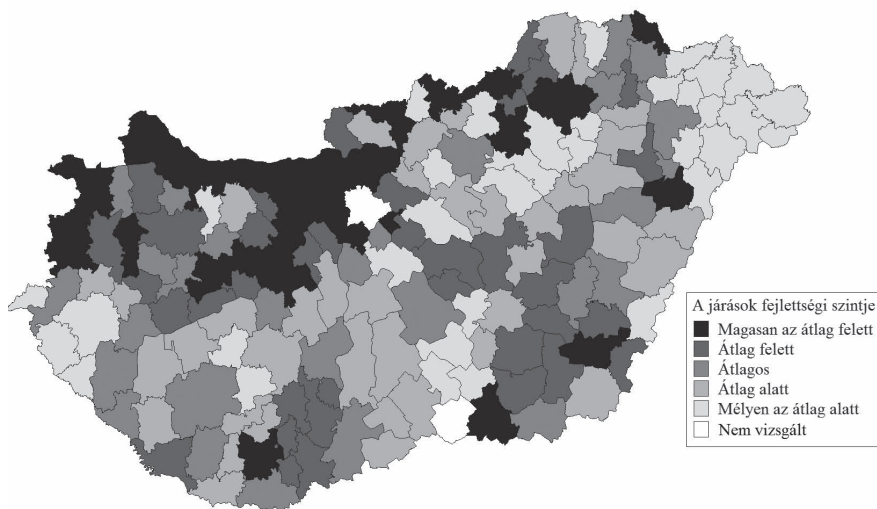
rületi különbségek finomabb becslését teszi lehetővé egy kiemelt fejlettségi mutatónak, az írni-olvasni tudásnak a járási szintű térképezése (1. ábra). A térképen jól nyomozható – az írni-olvasni tudás anyanyelvi és felekezeti meghatározottsága mellett – a nyugati és középső országrészek fölénye.

Magyarország területi fejlettségi különbségeinek évszázados átrendeződése

Az ismertetett adatbázisokra támaszkodva és a bemutatott módszertan alapján négy időpontban térképeztük fel a fejlettség területi különbségeit. Mindegyik esetben úgy szerkesztettük meg a térképet, hogy az összehasonlíthatóság kedvéért ötfokozatú skálát használtunk: az adott időszak átlagos fejlettségi szintjéhez viszonyítva határoztunk meg átlag fölötti, illetve átlag alatti fejlettségű járásokat. Budapest adatait egyik esetben sem vettük figyelembe az átlagok kiszámításánál. A vizsgálat eredményeit mutatja be a 2–5. ábra.

Az 1910-es fejlettségi térképen szembetűnő a nyugat-dunántúli járások kedvező helyzete. Az Nyugat-Dunántúlon belül ma is meglévő belső periféria már az előző századfordulón is jól nyomozható: itt meglepő módon éppen a Győrtől délre eső járások mutatkoztak a leggyengébbnek. A régiót illetően Zala megye és Vas megye déli része bizonyult egyértelműen a legrosszabb helyzetűnek: ezek a közlekedéssel elzárt, rossz mezőgazdasági adottságú, aprófalvas településszerkezetű tájak ekkor még nem sokat profitáltak a nyugat közelségéből. A Dél-Dunántúlon

2. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje a 20. század elején
Regional development disparities in Hungary in the early 20th century

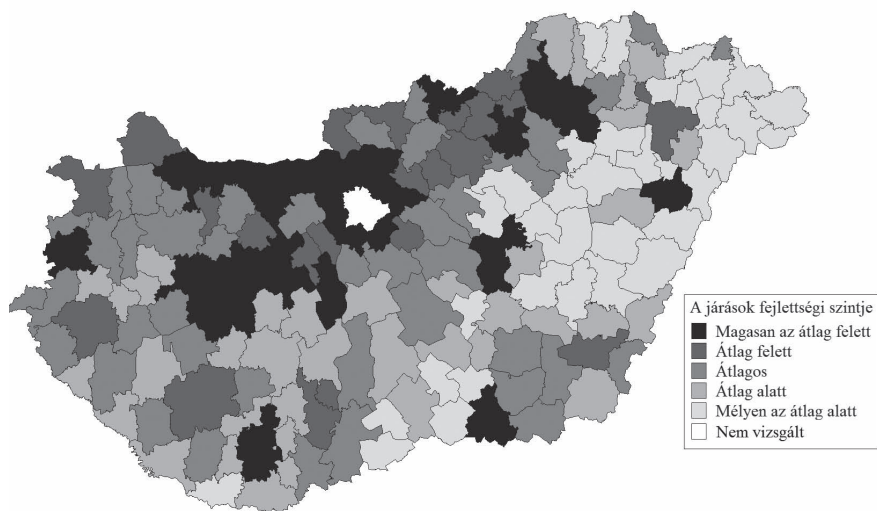
– a vizsgálat tanulsága szerint – a Balaton déli partja messze nem tartozott a legjobb helyzetű területek közé (szemben a Balaton-felvidékkel): az idegenforgalom ekkor még éppen csak szárnyait bontogatta. A környéknek (és Somogy jó részének) az arculatára sokkal inkább a nem túl jó minőségű földeken gazdálkodó nagybirtokok nyomták rá bélyegüket. Kiemelkedtek viszont a Dél-Dunántúlon Baranya német lakosságú járásai (a magyarországi sváb települések mindenhol gazdagabbak voltak szűkebb környezetüknél), és jó helyzetűek voltak a Duna menti, tolnai járások is. A Közép-Dunántúl jó részét az ország legjobb helyzetű vidékeihez lehetett sorolni, mindenekelőtt a Duna menti és Budapest-Veszprém tengelyen elhelyezkedő járásokat. Az észak-dunántúli belső periferiát a mai régió bakonyi, bakonyaljai járásai egészítették ki.

Közép-Magyarországon a mai budapesti agglomeráció térsége még erősen féloldalas volt, jó helyzetű járásokat inkább a főváros közvetlen közelében találunk, ám az alföldi oldalon, a forgalmi tengelyektől távolabb eső vidékek (dabasi, nagykátai járás) országos összehasonlításban is a legrosszabb helyzetűek közé tartoztak. Észak-Magyarország fejlettségi képe erősen mozaikos volt: a régióból kiemelkedtek a 19. század végén iparosodott vidékek és a filoxéravész pusztításából éppen csak lábadozó Hegyalja. A dombvidéki-középhegységi tájak gyenge termőföldjein gazdálkodó és a nagybirtokok által beszorított falvak (a „Palócföld”, a Cserehát járásaiban) a népi szociográfiákból is jól ismert szegénységben éltek.

A dualizmuskori gazdasági fellendülés és az európai, majd a monarchia piacaira alapozott gabonakonjunktúra egyik nagy nyertese az Alföld volt. Mindenképpen igaz ez a jó minőségű szántókkal rendelkező mezővárosokra, a békési, nagykunsági, hajdúsági járásokra. A Tiszántúl egészével szemben a Homokhátság déli része és a vele szomszédos Tisza menti területek már alig részesedtek ebből a fellendülésből, és egyöntetűen rossz helyzetűek voltak a Közép-Tiszavidék Heves és Borsod megyéhez tartozó járásai is. A ma ismert helyzethez hasonlóan Szabolcs, Szatmár és Bereg járásai az előző századfordulón is az ország legrosszabb helyzetű körzetét alkották. (Bátran meg lehet kockáztatni azt a feltételezést, hogy amióta az életszínvonalról, a gazdasági teljesítőképesegről statisztikai adatokra alapozott képet nyerhetünk, mindig ez volt a helyzet.) A centrumtérsegektől távol fekvő, gyenge mezőgazdasági adottságú, tradicionális társadalmi képleteket (pl. demográfiai magatartást) konzerváló vidék alig-alig mutatta fel a modernizáció jeleit. A mai országterületen itt volt a legalacsonyabb az írni-olvasni tudók aránya, az ipari üzemek lényegében hiányoztak, Szabolcs legtöbb járásában a mezőgazdasági keresőknek fele-kétharmada (a baktalóránt-házi járásban háromnegyede!) cseléd vagy napszámos volt.

A szocialista korszak derekára a fejlettség-életszínvonal területi képében lényeges átalakulások játszódtak le. A térszerkezet markáns eleme az ún. „középhegységi tengely”, a Borsodtól Veszprém megyéig húzódó ipari-energetikai zóna volt: ettől a területtől keletre és délre többségbe kerültek az átlagnál fejletlenebb járások. A Nyugat-Dunántúl nem nevezhető az '50-es, '60-as évek

3. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje 1970-ben
Regional development disparities in Hungary, 1970

nyertesének, de az sem állítható, hogy egy csapásra az ország leginkább hátrányos helyzetű vidékévé vált volna: a járások relatív pozícióvesztése inkább a középmezőny felé való elmozdulásban érzékelhető. Látványos viszont a zalai járások helyzetének javulása, amit vélhetően a kőolajbányászat felfutásával lehet magyarázni. 1970-ben a Dél-Dunántúlon már jól kimutatható a Balatonparti idegenforgalom hatása, a déli part járásai egyre inkább a régió dinamikus zónáját alkotják. Ezeken kívül csak a nagyvárosok környéke és pécsi-komlói iparvidék volt a jó helyzetű térségek közé sorolható. Szembetűnő az egykori sváb lakosságú tájak pozícióvesztése: a német lakosság nagy részének kitelepítését ez a vidék máig nem heverte ki.

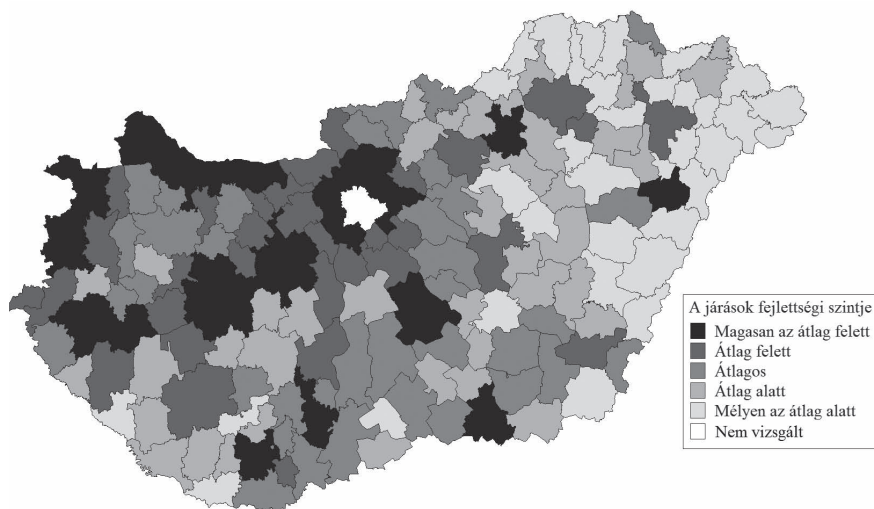
A Közép-magyarországi régióban az agglomerációs hatások által érintett terület növekedését lehet kimutatni, mindenképpen erről árulkodik a fővárostól keletre eső alföldi járások pozíciójának javulása. A szocialista korszak területi folyamatainak egyértelmű nyertese viszont Észak-Magyarország: a nógrádi, hevesi és borsodi járások összefüggő, fejlett zónát rajzolnak ki Magyarország térképén. Fontos azonban hangsúlyozni azt is, hogy ez a zóna a Sajó-völgyön alig terjedt túl: a már a múlt századfordulón is rossz helyzetű csereháti járások pozíciója nem javult, sőt az egész Hegyalja is a hanyatlás képét mutatta.

A süllyedés hatványozottan jelentkezett az Alföldön, különösen a Tiszántúl középső részén. Az Alföld rossz helyzete minden bizonnyal egy hosszabb távú folyamat eredménye volt: az alföldi gabonatermelés és -export válsága már a századfordulón elkezdődött, az olcsó orosz és tengerentúli gabonának az európai piacokra való betörésével. Ezt a piacvesztést fokozta a Monarchia (és vele

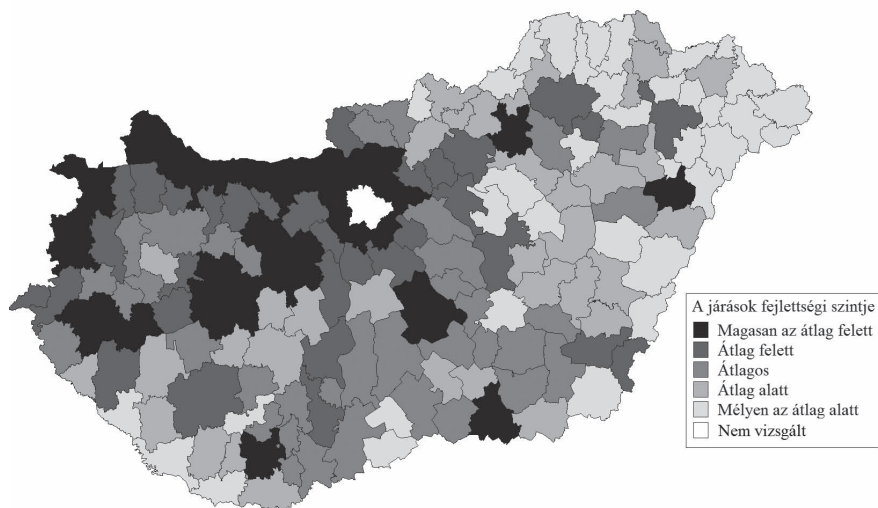
együtt a védett, közös vámterület) felbomlása. A szocializmus első évtizedei pedig egyáltalán nem kedveztek a rurális vidékeknek: az Alföld egyaránt meg-sínylette a mezőgazdaság szocialista átalakításának negatív következményeit és a rendszer kemény tanyapolitikáját. A '70-es évek mezőgazdasági konjunktúrájának és a vidéki ipartelepítésnek a pozitív hatásai pedig ekkor még nem jelentkeztek. Összességében az mondható el, hogy az Alföldön szinte csak a nagyvárosi járások fejlettsége haladta meg az országos átlagot. Az 1910-ben sereghajtó Szabolcs esetében sem mutatható ki az előrelépésnek semmiféle jele.

A szocializmus korának fejlettségi térképéről egy sokkal korábbi térszerkezet-alakító változás hatása is leolvasható: a trianoni határmegvonás hatása. Az 1920-ban létrejött új országhatár gazdaságföldrajzi és társadalomföldrajzi következményei rendkívül sokrétűek, ezek közül csak egy elemről tennénk itt említést. Az új országhatár a legtöbb határszakaszon átvágta a korábban kialakult falu-város kapcsolatokat, így a határ egyik oldalán a megcsönkített vonzáskörzetű városok stagnálása, a másik oldalon a centrumuktól elvágtott falvak hanyatlása volt kimutatható. (Részletesen lásd pl. a Nyugat-Dunántúl esetében Győri 2006; Győri, Jankó 2009.) Ez fokozta az új határ eredendően negatív hatását: kiterjedt periferikus zóna formálódott ki a határ mentivé váló térségekben. Ennek negatív következményei már a két világháború között kimutathatók, és helyzet csak rosszabbá vált 1945 után, amikor az országhatár két oldala között minden határszakaszon jóformán az összes kapcsolat megszakadt. (Az 1950-es években a magyar-osztrák és magyar-jugoszláv határ szinte hermetikusan lezárult.) A határ menti területek süllyedését, népességvesztését, gazdasági nehézségeit jórészt ez a periferizáció magyarázza.

4. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje 2001-ben
Regional development disparities in Hungary, 2001

5. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje 2011-ben
Regional development disparities in Hungary, 2011

A 2001-es adatokra támaszkodó vizsgálat jól ismert képet tár fel: az ország nyugat-keleti megosztottságát. A Nyugat- és Közép-Dunántúl térszerkezeti sémája írható le a legegyszerűbben: a Budapest–Bécs és a Budapest–Balaton tengely mentén fekvő, illetve az osztrák–magyar határ mellett elhelyezkedő dinamikus térségek fognak közre egy átlagos, vagy annál jobb helyzetű belső periferiát. A fővárossal és agglomerációjával együtt ez a két régió a rendszer-váltás óta eltelt időszakban stabilan az ország legjobb helyzetű térsége. Az ezredfordulón a Dél-Dunántúl már kevesebb „nyugatias” ismertetőjegyet tudott felmutatni. A Balaton déli partját leszámítva a Duna-mellék és Baranya járásai érik el az átlagos vagy annál magasabb fejlettségi szintet, Külső-Somogy és a Mezőföld viszont igen rossz helyzetével tűnik ki. A dél-somogyi és dél-zalai járások fejlettsége is tartósan alatta marad az országos átlagnak.

A fejlettségi términtázat leginkább látványos átrendeződése az Észak-magyarországi régióban tapasztalható. Az egykori „középhegységi tengely” keleti fele a rendszerváltás utáni ipari depresszióból másfél évtizeden keresztül sem tudott magához térni: ma lényegében a térség déli részén fekvő nagyvárosokat és a gazdasági szerkezetváltást sikeresen átvészelő városokat (Tiszaújváros, Kazincbarcika) leszámítva alig találunk olyan járást, amely ne a rossz vagy a legrosszabb besorolást nyerte volna el.

Ha a Dunántúl esetében azt érzékeljük, hogy a fejlettségi kép lényeges szerkezeti vonásaiban csekély a változás a szocializmus korabeli állapothoz képest, akkor ez a megállapítás még inkább igaz az Alföldön. Ma (akárcsak 1970-ben) a Duna–Tisza közének járásai (Budapest–Szeged tengely?) tekinthetők jobb helyzetűnek, míg a Tiszántúlon csak a nagyvárosok és egy-két speciális adottsá-

gú, a fürdőturizmusba bekapcsolódó térség (a gyulai és a hajdúszoboszlói járás) emelkedik ki a hátrányos helyzetű zónából. A középtávú mozdulatlanság mellett a fejlettségi térszerkezet évszázados stabilitása is kézzelfogható az Észak-Alföldön: Szabolcs és az ún. Közép-Tiszavidék mind a négy vizsgált időpontban az ország legrosszabb helyzetű térségének bizonyult. Jól ismert és a szakirodalomban széles körűen feldolgozott az a tény, hogy a rendszerváltással együtt járó gyors átalakulás után az ország fejlettségi térszerkezete az utóbbi másfél évtizedben megmerevedett, és a legmarkánsabb törés a Balassagyarmat–Békéscsaba (vagy más szerzőknél a Szécsény–Sarkad) vonallal azonosítható (a teljesség igénye nélkül: Beluszky 2003; Nemes Nagy, Németh 2005; Németh 2009). Ezt a megállapítást a mi kutatásunk csak annyiban egészítheti ki, hogy ennek a törvonalnak „az alföldi fele” már 1970-ben is nagyjából a maival megegyező formában létezett.

A fejlettség területi képe 2011-re lényegében nem változott a tíz évvel korábbihoz képest. Néhány járás relatív pozíciójának változását leszámítva az ország fejlettségi térszerkezete a 2008-as válságot követően sem mutat számottevő változást. A fejlettségi rangsorban elmozduló járások helyzetének változása kivétel nélkül elhanyagolható mértékű (a legnagyobb pozitív előjelű elmozdulás a 22 helyet „javító” Szécsényi járás esetén észlelhető, míg a relatív helyzetén leginkább rontó Szeghalmi járás elé 26 járás került tíz év alatt).

Azért, hogy a magyarországi területi fejlettségi különbségek átalakulásáról generalizált képet, modellszerű sémát rajzolhassunk fel, néhány alaptényező kiemelésével az egyes időkeresztmetszetek összehasonlítását is elvégeztük. A fejlettségi térszerkezet stabilitásának számszerűsítésére rangkorreláció-számításokat végeztünk, amelynek során a négy időpont járási rangsorait hasonlítottuk össze. Ennek eredményeit mutatja be az 1. táblázat.

A számítások alapján az mondható el, hogy az elmúlt száz évben Magyarország egészét illetően a fejlettség térbeli alapstruktúrájának módosulásai nem nagy léptékűek: az ország pályáját alapvetően módosító politikai sorsfordulók ellenére nem következett be fejlettségi „inverzió” (azaz, hogy a korábban elmaradott járasok jó része helyet cserélt volna a fejlettségi rangsorban előrébb elhelyezkedő társaival). Néhány jellegzetes elmozdulás ellenére mind az 1970-es évek, mind pedig napjaink fejlettségi képe erősen hasonlít a múlt századforduló fejlettségi képére,

1. táblázat: A járási rangsorok stabilitása
Rank correlations between the districts' rankings

<i>Időszak</i>	<i>Rangkorreláció</i>
1910–1970	+0,62
1910–2001	+0,61
1910–2011	+0,62
1970–2001	+0,84
1970–2011	+0,81
2001–2011	+0,98

sőt a jelenlegi állapot ennél is szorosabb kapcsolatot mutat a szocializmus korszakának területi képével. Az ezredfordulón leírható járási rangsor és a legutóbbi népszámlálás rangsora közötti eltérés pedig egyértelműen elhanyagolható.

Külön vizsgáltuk azt a kérdést is, hogy a négy időszak fejlettségi términtázata milyen szabályszerűségeket mutat fel, hogyan változott az elmúlt évszázadban a fejlettség térbeli koncentrációja, erősödött vagy oldódott-e a fejlettség övezetes térbeli rendje. Ennek felmérésére mind a négy időpontban egy területi autokorrelációs⁸ számítást végeztünk el, amelynek az eredményei a 2. táblázatban találhatók.

2. táblázat: A fejlettség területi autokorrelációja
Spatial autocorrelation of regional development disparities

<i>Időpont</i>	<i>Területi autokorreláció</i>
1910	+0,61
1970	+0,58
2001	+0,68
2011	+0,72

Az autokorrelációs vizsgálat eredményeiből az állapítható meg, hogy a fejlett és fejletlen járáások mind a négy időpontban egymástól jól elkülönülve, térben koncentráltan helyezkedtek el (azaz nagy valószínűséggel fejlett mellett fejlett, fejletlen mellett fejletlen járást találunk). Magyarország fejlettségi térszerkezete tehát egyik időpontban sem volt mozaikos, a jó és a rossz helyzetű térségek jól elkülönülő zónákban helyezkedtek el, és ez a zonalitás (bár a szocializmus időszakában mutatkozik a leggyengébbnek) szintén a térszerkezet egyik alapvonásáról tanúskodik.

Végül pedig arra a kérdésre is megpróbáltunk választ találni, hogy a négy időpontban milyen volt a magyarországi fejlettségi térszerkezet irányfüggése: kimutatható-e nyugat–kelet vagy észak–dél lejtő, esetleg centrum–periféria típusú elrendeződés. A vizsgálat során a négy időpontra rendelkezésre álló járási fejlettségi adatsort korreláltattuk a járási központok kelet–nyugati és észak–déli földrajzi koordinátával, és a központoknak a Budapesttől, illetve a Bécstől való távolsággal. (Budapestet mint az ország centrumát vettük figyelembe, Bécset pedig a Magyarországhoz legközelebb eső nyugati gazdasági centrumként azonosítottuk.) A számítások eredményeit a 3. táblázat tartalmazza.

A táblázat adataiból jól látható, hogy a nyugat–kelet lejtő a magyar fejlettségi térszerkezetben az elmúlt évszázad során mindig markánsan jelen volt (a szocializmus időszakában is), sőt jelentősége folyamatosan növekedett. (A negatív korrelációs előjelek azt jelzik, hogy minél keletebbre haladunk az ország területén, annál valószínűbb, hogy a járáások fejlettsége elmarad az országos átlagtól.) Ezzel szemben az észak–dél különbség nem volt lényeges tényezője a magyar fejlettségi términtázatnak. (Természetesen ez a megállapítás csak akkor állja meg a helyét, ha a főváros gazdasági súlyától eltekintünk, amint azt mi is

3. táblázat: A fejlettségi térszerkezet irányfüggése
The East-West, North-South and the centre-periphery effect in regional development disparities

<i>Irányfüggés</i>	1910	1970	2001	2011
Nyugat-kelet	-0,31	-0,36	-0,49	-0,47
Észak-dél	0,00	0,06	-0,10	-0,08
Budapest	-0,40	-0,53	-0,55	-0,58
Bécs	-0,41	-0,48	-0,58	-0,58

tettük az elemzés során.) A centrum-periféria különbségek a nyugat-kelet dimenzióhoz hasonlóan mind a négy időpontban alapvető jellegzetességei voltak a magyarországi fejlettségi términtázatnak, akár Budapestet, akár a nyugati gazdasági centrumot, Bécsset emeljük be a változók közé. A fővárosi centrum hatása már az előző századfordulón is erős volt, ami a szocializmus korában tovább erősödött, és napjainkra ezen a magas szinten állandósult. A nyugati centrumtértség hatása ma a budapesti centrum hatásával nagyságrendileg összevethető.

Fontos lenne az elemzésünk keretén belül arra a kérdésre is kitérni, hogy abszolút értékben csökkentek vagy növekedtek-e a százéves időszak alatt a fejlettség területi különbségei Magyarországon. Ennek tisztázásáról azonban le kell mondanunk. Az általunk képzett fejlettségi mutató ugyanis az egyes időkezesztmetszetekben más és más alapadatokból tevődik össze, ezek szórásának növekedése vagy csökkenése az adatok különböző jellegéből is fakadhat.

Az alapvető stabilitás mellett a járási rangsorban bekövetkezett változások is figyelemreméltóak; vizsgálatukkal jellegzetes tendenciákat lehet kimutatni. A 4. táblázat azt a tíz-tíz járást mutatja be, amelynél 1910-hez képest a legnagyobb mértékű volt a fejlettségi rangsorban való előre-, illetve visszalépés.

A legnagyobb előrelépést felmutató járásokat négy csoportba lehet sorolni:

- üdülővárosok, üdülőövezetek járásai (főként a Balaton partjáról),
- a fővárosi agglomeráció „külső” övezetének járásai,
- zalai, nyugat-dunántúli járások,
- a máig „sikeres” szocialista iparvárosok járásai.

A rangsorban jelentősen visszaeső járások zöme viszont Észak-Magyarországon található, többségük ipari múlttal rendelkezik. Ezeken kívül egy-két alföldi, mezővárosi járás (főként a Nagykunságból, a Tiszántúl középső részéről), illetve dél-dunántúli járás került a süllyedő térségek közé.

A jellegzetes járási mozgásokat egy grafikonon összesítettük (6. ábra), amelyik alkalmas a legfontosabb járáscsoportok mozgásának a bemutatására is.

A legkönnyebb interpretálni azoknak a csoportoknak a mozgását, amelyek az elmúlt száz év alatt alig változtattak pozíciójukon. Egyrészt ide tartoznak a budapesti agglomeráció belső magterületében elhelyezkedő járások, számos közép- és nyugat-dunántúli járás és a nagyvárosi járások zöme. (A 6. ábrán a budakeszi járás pályája mutatja be ezek relatív „mozdulatlanságát”). Közös jellemzőjük, hogy mind a négy időpontban az ország legjobb helyzetű térségeinek bizonyultak. Másrészt ide tartoznak azok a járások is, amelyek mindvégig az or-

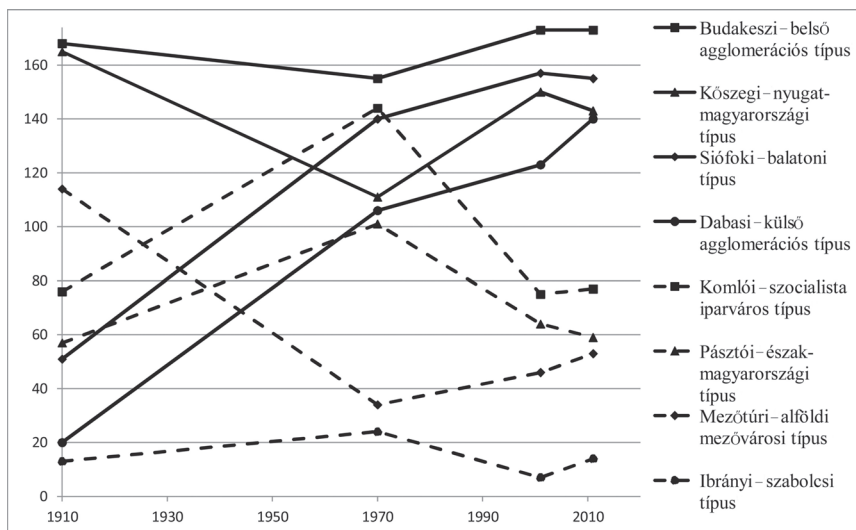
4. táblázat: A legjelentősebb járási pozícióváltozások az elmúlt évszázad alatt
The biggest changes in the districts' rankings over the course of the last one hundred years

Járás	Rangszám, 1910	Rangszám, 1970	Rangszám, 2001	Rangszám, 2011	Rangszám- változás, 1910- 2011
<i>Előrelépők</i>					
Zalaegerszegi	153	53	28	30	123
Dabasi	154	68	51	34	120
Tiszaújvárosi	166	23	37	49	117
Siófoki	123	34	17	19	104
Pannonhalmi	149	45	60	56	93
Lenti	162	97	68	73	89
Szentgotthárdi	142	70	42	59	83
Hatvani	139	39	62	62	77
Fonyódi	136	59	68	68	68
Dunaújvárosi	110	4	33	43	67
<i>Süllyedők</i>					
Tokaji	53	117	130	125	-72
Karcagi	58	144	138	131	-73
Kazincbarcikai	36	26	117	110	-74
Salgótarjáni	25	32	82	102	-77
Bélapátfalvai	41	57	127	119	-78
Gönci	89	171	172	171	-82
Barcsi	62	125	131	152	-90
Sátoraljaújhelyi	11	71	85	103	-92
Putnoki	55	86	161	166	-111
Ózdi	28	40	153	163	-135

szág legrosszabb helyzetű térségei voltak: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egésze (a nyíregyházi járást leszámítva), a Közép-Tiszavidék, a Cserehát és néhány bihari, somogyi járás. (A 6. ábrán az ibrányi szimbolizálja ezt a csoportot.) Harmadrészt pedig ide tartoznak azok a járások is, amelyek mindig a két szélső pólus között, a „csendes középmezőnyben” helyezkedtek el, mint például az észak-dunántúli belső periféria járásai.

Jellegetes, folyamatosan felfelé ívelő pályát két, kis elemszámú járáscsoport mondhat magáénak: az üdülőtérségek és a „külső agglomeráció” járások csoportja (a 6. ábrán a siófoki és dabasi járás jelenik meg közülük). Mindkét típusra az igaz, hogy a múlt századfordulóhoz képest a szocializmus korára jelentősen javítottak pozíciójukon, és ezt a jó helyzetüket az ezredfordulóig megtartották, sőt tovább javították. Szintén csak elvétve lehet olyan járásokat találni, amelyeknek a pályáját a tartós lejtmenet jellemezte. Néhány mezőföldi és alföldi járásról (például az enyingi, a tamási, illetve a törökszentmiklósi és a kunszentmártoni járásról) lehet elmondani azt, hogy a 20. század során sorsuk a

6. ábra: A jellegzetes járástípusok évszázados pályája
The most typical paths of the Hungarian districts

Megjegyzés: A függőleges tengelyen a járárok fejlettségi rangsorban elfoglalt helyét ábrázoltuk.

hanyatlás-stagnálás volt, a sátoraljaújhelyi és az ózdi járás pedig az első harmadból került át a középmezőnybe, illetve az utolsó harmadba.

Sajátos „U- és fordított U-alakú hullámzó mozgást” mutat néhány járáscsoport pályáíve. A szocializmus korszakában lecsúszó, majd a rendszerváltást követő időszakban ismét fölfelé ívelő pályát futott be jó néhány nyugat-dunántúli járás (a 6. ábrán a kőszegi járás példázza ezeket). Ehhez hasonló jellegzetességekkel rendelkezik néhány alföldi járás is (mint a mezőtúri) azzal a különbséggel, hogy ezek esetében a fölfelé mutató szakasz nem igazán meredek: kevésbé az előrelépést, mint inkább a stagnálást tükrözi. E két csoportéval ellentétes két (egymással részben átfedő) járástípus görbéjének lefutása: az „észak-magyarországi” és a „szocialista iparvárosi” típusé (az 6. ábrán a komlói és a pásztói járás testesíti meg ezeket). E járárok fellendülése a 20. század második felében nem volt tartós, a szocializmus elmúltával jó pozíciójukat nem tudták megtartani, és nagyjából a korábbi helyzetükbe csúsztak vissza.

Összegzés

Tanulmányunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a mai magyarországi fejlettségi térszerkezet milyen történeti meghatározottsággal rendelkezik: nyomozható-e százéves időtávlatban a jelenlegi állapot gyökere. Vizsgálataink során

azt tudtuk megállapítani, hogy a „fejlettség” mai területi tagozódása mögött stabil, hosszú távon kialakult (felhalmozódott) előnyök-hátrányok húzódnak meg: a négy időkereszmetszetben elkészített területi fejlettségi térképek nagyban „hasonlítanak” egymásra. Az ország nyugat-kelet tagozódása, a centrum-periféria jellegzetességek, a fejlett és fejletlen térségek markáns elkülönülése tartós jegyei a magyar fejlettségi térmentázatnak. Mindez azt is jelentheti, hogy a legjobb szándékú és legjobban kivitelezett területfejlesztési beavatkozásoknak is tartós, nehezen (vagy egyáltalán nem) orvosolható hátrányokkal kell megküzdeni. (Ilyen nehezen oldható hátrány például a földrajzi fekvés korlátja.)

A fejlettségi térszerkezetre alapvetően jellemző stabilitást a felfelé és lefelé mozgó járások szűkebb csoportja töri csak meg (ezek egy részénél is csak átmeneti volt a pozícióváltás). Mindenképpen ki kell emelni, hogy száz év alatt jelentősen javították helyzetüket az idegenforgalomba, a fürdőturizmusba bekapcsolódó térségek, a fővárosi agglomeráció külső övezetében elhelyezkedő járások, a Délnyugat-Dunántúl járásai, és egy-két ma is sikeres szocialista iparváros járása. Ugyanakkor a Tiszántúl középső része és Észak-Magyarország egyes járásai a múlt századelőhöz képest a hanyatlás jegyeit mutatják. Elgondolkodtató, hogy a hosszú távú siker mögött milyen mértékben húzódnak meg a tervezés, a területfejlesztés erőfeszítései, és milyen mértékben az ezeken kívül álló, nagyobb erejű folyamatok.

Jegyzetek

- 1 Az adatok forrásai: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1912): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. (A népesség főbb adatai.)* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat; 42.) Budapest; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1912): *Népmozgalom 1901–1910.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat; 46.) Budapest; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1913): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. (A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.)* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat; 48.) Budapest.
- 2 Az adatok forrása: KSH: *Magyarország népszámlása, 1970.*
- 3 Az adatok forrása: KSH (2003): *Magyarország népszámlása, 2001. (6.) Területi adatok.* CD-ROM. KSH, Budapest.; KSH: T-STAR 2001.
- 4 Az adatok forrása: KSH: T-STAR 2011.
- 5 Átlagra és szórásra standardizáltunk, az $(x_i - x_a) / s_x$ képlet használatával.
- 6 Katus (1979), Katus (1988). Anton Kausel, N. F. R. Crafts, Paul Bairoch, Angus Maddison, Katus László és a saját számításait összeveti és értékeli David F. Good (1993).
- 7 A Monarchia nyugati felén ez esetben nemcsak az osztrák és cseh tartományok értendők, hanem a birodalmi Ausztria teljes területe (pl. Galícia, Bukovina is).
- 8 A területi autokorreláció-számítás lényege, hogy minden járás fejlettségi értékei mellé a vele szomszédos járások fejlettségének számtani átlagát rendeli és a két mutató között számít korrelációt (Nemes Nagy 1998). Amennyiben az adott járás és a szomszédai hasonlóan egymásra – az eredeti és a szomszédosági adatok között erős –, akkor a korreláció +1-hez közeli értéket ad, ha viszont rendre különböznek egymástól, akkor -1-hez közelít az együttműködő. 0-hoz közeli korrelációs érték pedig a véletlenszerűség utal, ebben az esetben nincsen

kimutatható térbeli rend. A vizsgálat lefolytatásához szomszédsági mátrixot kell felépíteni: minden járásnak meg kell határozni a szomszédait. Jelen vizsgálatnál a szomszédság meghatározásakor nem ragaszkodtunk a tényleges térbeli érintkezéshez; a járárok (azaz a járási központok) között légvonal távolságokat számoltunk, és az öt legközelebbi járást tekintettük szomszédnak.

Irodalom

- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. (2001): The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *The American Economic Review*, 5., 1369–1401. <http://doi.org/ftc7jr>
- Barnes, T. (2004): Placing ideas: genius loci, heterotopia and geography's quantitative revolution. *Progress in Human Geography*, 5., 565–595. <http://doi.org/fqns85>
- Barnes, T., Farish, M. (2006): Between regions: science, militarism, and American geography from World War to Cold War. *Annals of Association of American Geographers*, 4., 807–826. <http://doi.org/fbwj7q>
- Beluszky P. (2000): Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországnán). In: Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Budapest, 299–326.
- Beluszky P. (2003): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Beluszky P. (2005): Magyarország ipara a századelőn. In: Beluszky P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza. (I. kötet.)* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 436–443.
- Cloke, P. (1997): Country backwater to virtual village? Rural studies and 'the cultural turn'. *Journal of Rural Studies*, 4. 367–375. <http://doi.org/bv6bkh>
- Driver, F. (2013): Research in historical geography and in the history and philosophy of geography in the UK, 2001–2011: an overview. *Journal of Historical Geography*, 42., 203–211. <http://doi.org/cbbz>
- Farkas M. B. (2015): A Harmadik Világ koncepciójának értelmezése és ellentmondásai. *Földrajzi Közlemények*, 3., 172–182.
- Győri R. (2006): A határ két oldalán. (Városi vonzaskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon.) In: Győri R., Hajdú Z. (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 279–292.
- Győri R., Jankó F. (2009): Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. *Soproni Szemle*, 2., 218–238.
- Good, D. F. (1993): The economic lag of Central and Eastern Europe: Evidence from the late nineteenth-century Habsburg Empire. *University of Minnesota Working Paper*, 93–97.
- Heffernan, M. (2009): Historical geography. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of human geography*. Blackwell, Oxford, 332–335.
- Johnston, R., Sidaway, J. (2004): *Geography and geographers. Anglo-American human geography since 1945*. Arnold, London
- Katus L. (1979): A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács E., Katus L. (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 913–1038. (Magyarország története tíz kötetben; 6/2.)
- Katus L. (1988): Magyarország gazdasági fejlődése. In: Hanák P., Mucsi F. (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 263–292.; 338–401. (Magyarország története tíz kötetben; 7/1.)
- Kovács I. (szerk.) (2012): *Vidék az zredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum, Budapest
- Le Bras, H. (2002): A francia társadalmi szokások három komponense. In: Benda Gy., Szekeres A. (szerk.): *Tér és történelem. L'Harmattan*, Budapest, 185–206.
- Livingstone, D. N. (1992): *The geographical tradition*. Blackwell, Oxford
- Nagy M. (2003): *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Osiris Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest

- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- Nemes Nagy J., Németh N. (2005): Az átmeneti és az új térszerkezet tagoló tényezői. In: Fazekas K. (szerk.): *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA KTI, Budapest, 75–137.
- Németh N. (2009): *Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális tudományi tanulmányok; 15.)
- Offen, K. (2013): Historical geography II: Digital imaginations. *Progress in Human Geography*, 4., 564–577. <http://doi.org/cbb2>
- Vörös A. (1988): A mezőgazdaság. In: Hanák P., Mucsi F. (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 293–338. (Magyarország története tíz kötetben; 7/1.)
- Woods, M. (2005): *Rural geography: Processes, responses and experiences in rural restructuring*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi
- Woods, M. (2009): Rural geography. In.: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, Oxford, 429–441. <http://doi.org/cbcxtr>